

КРИМИНОЛОГИЯ

УДК 343.85

КРИМІНАЛЬНИЙ РАДИКАЛІЗМ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИКИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Наталія МАСЛОВА,
кандидат юридичних наук, докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена кримінологічному аналізу кримінального радикалізму як елементу політики ідентичності. Установлено, що кримінальний радикалізм є багаторівневим феноменом, у якому фіксуються особливі риси емоційної сфери, мислення, дискурсу, діяльності, комунікації, а за психологічним механізмом відтворення він є агресивною, груповою реакцією дезадаптації в умовах актуалізованих загроз соціальній ідентичності, тобто в разі дійсної чи удаваної публічної фальсифікованості соціальних конвенцій. Залежно від типу політики ідентичності визначено два типи кримінального радикалізму: радикалізм гідності (паритетний) і ресентиментарний радикалізм. Надана їх характеристика.

Ключові слова: кримінальний радикалізм, політика ідентичності, гідність, ресентимент, дезадаптація, належність, агресія.

CRIMINAL RADICALISM AS AN ELEMENT OF THE IDENTITY POLITICS

Nataliia MASLOVA,
PhD in Law, Postdoctoral Student
of the Kharkiv National University of Internal Affairs

SUMMARY

The article is focused on the criminological analysis of criminal radicalism as an element of identity politics. It has been found out that criminal radicalism a multilevel phenomenon, which concentrates specific features of the emotional sphere, thinking, discourse, activity, communication, and according to the psychological mechanism of reproduction it is an aggressive, group reaction of maladjustment in the context of actual threats to social identity, that is under real or pretended public simulation of social conventions. Depending on the type of identity politics, the author has defined two types of criminal radicalism: dignity (parity) radicalism and resentment radicalism. The author has provided their characteristics.

Key words: criminal radicalism, identity politics, dignity, resentment, maladjustment, belonging, aggression.

RADICALISMUL CRIMINAL CA ELEMENT AL POLITICII IDENTITARE

REZUMAT

Articolul tratează analiza criminologică a radicalismului criminal ca element al politicii identitare. S-a stabilit că radicalismul criminal este un fenomen pe mai multe niveluri, în care sunt consemnate trăsăturile specifice sferei emoționale, gândirea, discursul, activitatea, comunicarea și, în funcție de mecanismul psihologic al reproducerii, este o reacție agresivă, de grup, de inadaptare în contextul amenințărilor actualizate ale socialului și identității. falsificarea convențiilor sociale. În funcție de tipul politicii identitare, au fost identificate două tipuri de radicalism criminal: radicalismul demnității (parității) și radicalismul resentimental. Caracteristica lor este dată.

Cuvinte cheie: radicalism criminal, politică identitară, demnitate, resentimente, adaptare inadecvată, apartenență, agresiune.

Постановка проблеми. Кримінальний радикалізм – багаторівневий феномен, у якому фіксуються особливі риси емоційної сфери, мислення, дискурсу, діяльності, комунікації. Їх складно передбачувати, вельми варіативні поєднання формують пасіонарне ядро як прогресивних суспільних перетворень, так і найбільш руйнівних акцій. Максимальна концентрація, граничне згущення волі часто не вміщуються в задані інституційні рамки розгортання й циркуляції людської енергетики, перетворюючи останню на неконтрольовану стихію. Розуміння природи, кримінальних проявів останньої, механізмів розгортання, підживлення й гасіння, способів індикації становить актуальну наукову проблему, а надто у воюючій державі з перманентною політичною кризою та глибинними соціокультурними протиріччями.

Актуальність теми дослідження. Кримінологічний ракурс аналізу радикалізму репрезентовано низкою наукових праць під авторством О.М. Бандурки, Ю.Б. Данильченка, В.О. Глушкова, С.Ф. Денисова, В.П. Ємельянова, А.Ф. Зелінського, Н.А. Зелінської, О.М. Костенка, О.М. Литвинова, Г.В. Маляр, Ю.В. Орлова, Є.Л. Стрельцова та інших учених.

Стан дослідження. Визнаючи їхній внесок у розвиток кримінологічного вчення про кримінальний екстремізм і її забезпечення, тим не менше маємо визнати й те, що й досі у вітчизняній науці не визначено його природу, що диктує необхідність подальших розробок.

Мета та завдання статті – надати науковий опис і пояснення кримінальному радикалізму як елементу політики ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Радикалізм – агресивна реакція дезадаптації. *Конфлікт публічного й приватного*, що проявляється в не адаптованості суб'єкта та зумовлюється неадаптованістю суб'єкта (індивідуального, колективного) в конкретних умовах, закономірно спирається на предикатні стани *соціальної тривожності*, поєднані з деривацією, фрустрацією чи без такого, себто засновані на крайніх формах соціальних фобій. Тривожність – базовий фактор, найближча психологічна детермінанта агресії. Соціальна тривожність впливає з об'єктивних і/або суб'єктивно сконструйованих загроз соціальній безпеці, у структурі яких домінуючим є страх остракізму як результат невідповідності все того ж приватного (особистісного) та загального, групового. Така невідповідність може відтворюватися/осмислюватися на макрорівні й продукувати спроби адаптуватися до середовища (набути нових знань, соціальних навичок, ролей, атрибутів, символів успішності, безпечності або змінити середовище, виїхати з країни), а також на макрорівні й детермінувати спроби змінити середовище задля створення умов для подальшої успішної адаптації.

Утім соціальна безпека, пов'язані з її параметрами тривожність, дезадаптація здатні постати фактором радикалізму виключно в тому випадку, коли відповідні небезпеки набувають негативно-конвенційних обрисів, тобто стають спільними для певної соціальної групи, у межах якої доходить згоди про неадекватність середовища існування. При цьому важливо наголосити: у феноменології радикалізму групові загрози проєктуються на рівень особистісного виключно механізмами соціальної ідентичності. Отже, на більш глибокому соціально-психологічному рівні радикалізм виявляється практикою створення (зміни), збереження, підтвердження ідентичності. Соціальні прошарки, вражені кризою ідентичності, не становлять бази для відтворення радикалізму. Але тільки до тих пір, поки ця криза не буде подолана, в тому числі й, зокрема, через конструювання постпам'яті, стимулювання міфологічної свідомості («свято место пусто не бывает»). Саме тому транзитивне українське суспільство за всієї його посттравматичної, анонімної кризи ідентичності виявляється досить зручним для маніпулювання колективною свідомістю (підсвідомістю) через апелювання як до націоналістичних, так і до інтеграційних, імперських чарунок соціокультурної належності.

У цьому контексті слухними й обґрунтованими видаються міркування Ю.В. Орлова, що в Україні, очевидно, конфліктують між собою імперський (радянсько-проросійський), самостійницький (націоналістичний) і євроінтеграційний («об'єднані штати Європи») сюжети. Кожному з них, як стверджує вчений, притаманні власні наративи, відтворення яких відбувається, виходячи з різних смислів, установок, за різними схемами, в тому числі й із застосуванням механізмів стимуляції постпам'яті, у контурах як радянсько-героїчного, комуністично-православного епосу (з вельми насиченим меметичними системами, що іманентно присутні у відповідно орієнтованому сегменті медійного простору, дискурсу, політизованих соціальних практиках), так і жертвності. Соціальні сюжети з контроверсійними, постправдивими наративами є сутнісно взаємовиключними, а тому їх конфліктні взаємодії в суспільно-політичній площині є одними з найбільш потужних, генеральних факторів політичної злочинності в Україні [1, с. 152]. І, незважаючи на використовуваний час від часу територіально-громадові симулякри («народ Донбасу» тощо), останні так чи інакше (за дуже рідкими винятками) зводяться до одного з трьох сценаріїв (в історико-політичному контексті), до ідентичнісних структур у визначених умовах занурюються соціальні актори.

Ідентичність виражає самоусвідомлення суб'єкта соціальної діяльності через групову належність, спільність

установок, інтересів, цінностей. Належність же загалом належить до базових потреб людини. Вона синхронізована, інтегрована з потребами в повазі й самоактуалізації (у парадигмі А. Маслоу). А тому і її стимулювання є вельми чутливим, резонансним для особистості, яка легко втягується в систему реагування на будь-які дійсні чи удавані загрози. Чим більш серйозними є загрози, тим ближче реагування стоїть до радикалізму. При цьому важливо зафіксувати: з функціонального погляду дезадаптація й соціальна тривожність умонтовуються в механізм відтворення радикалізму, стають частиною його феномену в той момент, коли пов'язуються з факторами групової ідентичності. Таке пов'язування відбувається за інтегративними та водночас вельми різноманітними критеріями: спільність поглядів на минуле, історію (продукування таких поглядів, у тому числі з використанням інструментів стимулювання постпам'яті), що утворюють колекторативну ідентичність («величчє» минуле, травматичне минуле тощо); етнічна, конфесійна, громадянська належність; опозиційна ідентичність, утворена як продукт протиставлення світоглядних позицій, установок, ненависті до іншого соціального суб'єкта тощо. Тож допоки «струни» ідентичності не будуть зачеплені, про дію феномена радикалізму говорити не можна; він має шанс з'явитися там і тоді, коли фіксується ущемлене «ми». Отже, кримінальний радикалізм є агресивною, груповою реакцією дезадаптації в умовах актуалізованих загроз соціальної ідентичності, тобто за дійсної чи удаваної публічної фальсифікованості (нівелювання значимості, спростування дійсності, справедливості) відповідних соціальних конвенцій.

За психологічним механізмом таке агресивне реагування, у тому числі й у радикальних формах, не є монохромним, передбачає двоїсту природу: 1) прагнення до рівності, забезпечення гідності й визнання (реакція-вирівнювання); 2) прагнення до домінування (реакція-експансія). У цьому сенсі механізм відтворення радикалізму виявляє його бінарно-опозиційну психологічну сутність, що розкладається на дві відповідні течії (психологічні процеси): а) протест-вирівнювання (*паритетний радикалізм*); б) протест-ресентимент (*ресентиментарний радикалізм*).

Неважко помітити, що обидві течії суб'єктивного змісту радикалізму, які значною мірою детермінують відмінності та його об'єктивовані прояви, активно використовуються в політиці, умонтовані в процес політичного управління, у тому числі безструктурного. Ідеться, власне, про два види політики ідентичності: політику гідності й політику ресентименту.

Уперше питання про таку опозицію у внутрішній політиці держав поставив Ф. Фукуяма. В опублікованій ним у 2018 р. знакової науковій праці «Ідентичність: запит на гідність і політика ресентименту». У ній учений переконливо обґрунтовує інституціоналізованість на рівні внутрішніх державних політики на початку ХХІ ст. двох її способів проведення у сфері збереження, стимулювання ідентичнісних наративів, емоційно-резонансних практик. Так, Ф. Фукуяма стверджує, що в ідеальному світі громадяни засновували б свою ідентичність на загальній людяності. Але тепер люди шукають визнання у вузьких групах ідентичності, виходять із національності, релігії, раси, етнічної належності і статі. Політика ідентичності існувала завжди, але ліві й праві лідери використовують ресентимент як страхи, викликані економічними та соціальними потребами, для створення політичних коаліцій навколо певних груп і їхніх вимог про визнання. І це – найбільша загроза ліберальній демократії [2, с. 18]. Політику ресентименту учений чітко вбачає в діях Володимира Путіна в Росії, Сі Цзіньпіна в Китаї й Віктора Орбана в Угорщині. І лише

трохи менше явно – в устах ліберальних демократій [2, с. 112].

Політика гідності спрямована на творення нових підстав для гідності. Причому повсюдно у світі виникає проблема гідності: на гідність зазіхають держави, групи, класи, релігійні спільноти. Але в сучасних суспільствах різниця між правими й лівими стирається до централізму, а найбільш динамічними щодо політики ідентичності стають нові політичні групи – національні та релігійні, а також нові радикальні групи (феміністки, ЛГБТ, екологи тощо) [3]. Це ще раз підкреслює ідеолого-індиферентний характер радикалізму. Але головне інше: паритетний радикалізм, той, що визначений прагненням до утвердження гідності, загалом є соціально конструктивним (як приклад – Революція Гідності), що, однак, не виключає злочинності окремих його проявів.

Політика ж ресентименту спрямована на групові образи, почуття приниження, на підозру, що ними нехтують, тобто на відновлення упослідженої гідності. До того ж адепти ресентименту визнають один одного [3], що зумовлює їхню внутрішню *нарцистичну консолідацію* в зневажливому протиставленні. Саме цей психологічний зміст радикалізму викликає до життя найбільш небезпечні його прояви, що мають властивість інституціоналізуватися в механізмах державної політики; саме на нього, на цей зміст спирається тоталітаризм; саме ця психологія стає живильним підґрунтям для проростання найбільш антигуманних ідеологій і практик загального перевлаштування світу.

Ресентимент, за Ф. Ніцше, – це почуття ворожості до того, що суб'єкт вважає причиною власних невдач (до «ворога»), безсила заздрість, «обтяжливе усвідомлення марності спроб підвищити власний статус у житті чи суспільстві». Почуття слабкості або неповноцінності, а також заздрості щодо «ворога» призводить до формування особою системи цінностей, яка заперечує систему цінностей «ворога». Суб'єкт створює образ «ворога», щоб позбавитися почуття вини за власну неспроможність [4]. Більше того, ресентимент як трансуб'єктний феномен виявляється самостійним джерелом подальшого ціннісно-сміслового конструювання та орієнтування в соціальному просторі. Він сприяє формуванню логіки буття, що, як правило, є «чорно-білою», розгортається за принципом «від зворотного», що виявляється вельми зручним для суб'єктів безструктурного управління у сфері політики [5, с. 143–144].

Водночас, небезпідставно зауважує С.А. Дацюк, ресентимент завжди описують із погляду проявів і майже ніколи з погляду причин: відмова від мислення на користь реагування, відмова від самовизначення на користь ідентифікації, відмова від смислу на користь окремих ідей, відмова від цілого на користь фрагментів, але найголовніше – відмова від самовідповідальності. Прояви ресентименту називають зазвичай такі: причиною своїх невдач вважають «ворога», *постійно виникає безсила заздрість і породжується нею агресія (курсив наш)*, домінує важка свідомість марності спроб підвищити свій статус у житті або в суспільстві, відчуття слабкості та неповноцінності, які компенсуються простими рецептами й простими діями. Ворог створюється задля того, щоб позбутися провини за власні невдачі та безсилість [6].

Саме в цьому місці можна збачитися. У проблемах можна звинуватити кого завгодно, і зняти із себе будь-яку відповідальність. Така відмова від мислення, від критичного ставлення до себе, від інтелектуальних зусиль щодо власної проблематизації і становить зміст «ресентименту» [6]. Його соціальною базою є маргіналізовані прошарки населення, а також прекаріат, з огляду на соціальну

невлаштованість, несформованість «погляду в перспективу» та відсутність об'єктивних підстав для перспективного мислення, генези соціального статусу. «Лише утратив все до кінця, ти обретаєш свободу...» [7, с. 114], – так у розумінні Ч. Паланіка (мовою перекладу) звучить маніфест радикала. Проте варто внести певне уточнення: утративши все, людина занурюється у свавілля, а не до царства свободи, бо ж, як відомо, свобода є усвідомлена необхідність (Б. Спіноза), необхідність свободи (Г.В.Ф. Гегель). Необхідність визначає міру. Міра визначається обмеженнями. Обмеження є чимось і формує щось на протизагу «ніщо». Тому соціальна «деінсталяція» людини – шлях не до свободи, а до свавілля, у тому числі й до кримінального. Маргінали й прекаріат – потужний резерв для протестних настроїв, дій, бунтарської злочинності, кримінального сепаратизму й тероризму, відтворюваного в контурах ресентиментарного радикалізму. Указані вразливі категорії людей можуть використовуватись як недержавними акторами, так і державами.

Саме такі категорії людей, як засвічує дослідження академіка О.М. Бандурки, становили найбільш дійове ядро й «активістів», і їхніх опонентів, так званих «тітушок», під час Євромайдану. Й «активісти», і «тітушки» стали справжніми політичними явищами [8, с. 339–340]. Учений із посиланням на матеріали журналістських розслідувань, експертних оцінок указує, що такий соціальний прошарок, як «тітушки», створило саме життя: це молоді, здорові люди з поганою освітою й без постійної роботи, які відчують себе приниженими в суспільстві, де зверху – супербагаті люди, які нічим особливо не відрізняються від низів, їм просто більше пощастило. Участь у протестах, у виконанні «брудних замовлень» не лише робота, це приносить їм задоволення, це можливість показати, що вони також чогось варті, це такий спосіб *помисти за соціальною несправедливістю (курсив – наш)* [8, с. 340–341]. Але відчуття соціальної несправедливості лежить в основі як протесту-вирівнювання (лінія гідності в політиці ідентичності), так і протесту-ресентименту.

Тому ті суспільства, у яких такий параметр суспільно-психологічного клімату зводиться до рангу соціально-колективної тривожності, завжди характеризуватимуться підвищеним кримінально-радикальним потенціалом. Це – практично всі пострадянські країни, як і досі країни з транзитивними суспільствами. Водночас новітні, системно-кризові умови загальноцивілізаційного розвитку постмодерних суспільств виводять проблему радикалізму на загальносвітовий рівень, змушують поглянути на неї як на закономірний результат історичного розвитку, як на продукт цивілізації.

Важливо зауважити, що ресентиментарна державна політика реалізується як із використанням маргіналів і прекаріату, так і в більш специфічних випадках, системних проявах, які виключають. Показовим тут видається фрагмент спостережень кінематографіста-документаліста В.В. Манського за умовами життя й системою світоглядних координат у Північній Кореї (мовою оригіналу): «Они знают, что живут плохо только потому, что против них Соединенные Штаты... Когда мы снимали сцену приема детей в пионеры, сопровождающие нам показали на детей – лет семи-восьми, в военной форме, и говорят: «Их родители погибли на войне, это дети войны». Какая война? Последняя война, в которой участвовала Северная Корея, была шестьдесят лет назад! Но они совершенно уверены: где-то идет война, туда уходят северокарейские войска, есть линия фронта, солдаты погибают, а вождь заботится об их детях... Они воюют, они реально воюют» [9]. Це – типовий приклад керованого, зведеного до рангу офіційної державної політики (безпекової, інформаційної,

гуманітарної) стимулювання ресентименту. Уважаємо такі й подібні їм дії, акції, політики з широкого розгортання психологічних кампаній сугестивно-пропагандистського штибу, в основі яких – обман і маніпуляція свідомістю, вельми суспільно небезпечними й такими, що мають бути визнані злочинними. Але це – справа окремих монографічних досліджень. Тут же наголосимо на тому, що так званий «безродний космополит», а так само вільна й гідна особистість, що ідентифікує себе в групі рівних і відповідальних особистостей, – загроза кримінально-корпоративним державам усіх типів (авторитарних, тоталітарних, «корупційно-квазідемократичних» тощо). Тому й реалізація радикально-ресентиментарних державних політик завжди супроводжується стигматизацією, репресіями, переслідуваннями.

Також варто зауважити, що значною мірою ресентимент діє за механізмами сублимації. Останнім підкорена також і дія так званого синдрому Понтія Пілата (у концепції Д.А. Шестакова). Має рацію в цьому контексті А.Л. Зорін, коли стверджує, що старіючі автократи часто схильні розв'язувати війни, аби відволікти населення країни від внутрішніх проблем [10, с. 34]. Так само правим, на нашу думку, є і С.А. Дацюк, який, розвиваючи й осучаснюючи думку А.Л. Зоріна, констатує, що ресентимент під час війни інституціоналізується. Наприклад, створюється інститут ресентименту (він же національної пам'яті). Під час війни процеси ресентименталізації стають масовими: 1) відключи мислення (якщо воно було) або не намагайся мислити; 2) спирайся на колективну пам'ять, а не на історичну освіту; 3) задіюй уяву лише для фантазій про підозру, помсту, компенсаторні квоти, червоні лінії тощо; 4) у комунікації підозрою чужих і «розганяй зраду»; 5) хай би що негативне не робили свої (крадіжка, мародерство, договоряки з ворогом), їм усе прощай, і хай би що позитивне не робили чужі (критика, експертна оцінка, інновації), їх підозрою і викривай; 6) територія, мова, культура належать до ядра ідентичності, а хто так не вважає, той зрадник [3]. У разі ближнього аналізу внутрішньополітичних, недійних, дискурсивних ситуацій указані ознаки виявляються не лише в Росії (як на цьому небезпідставно наголошує Ф. Фукуяма), а й в Україні.

Компенсаторні механізми ресентименту існують як маятник гіперідентичності (ми великі) і гіпоідентичності (ми ніщо), а історична травма стає підґрунтям ідентичності. Отже, щоб відстояти власну ідентичність, потрібно «роз'ятрити рану» [6]. Крім того, цим же цілям, цілям стимулювання ресентименту, як указує Ф. Фукуяма, слугує політика на групові образи, приниження. Тим самим досягається групова дезінтеграція, визнання гідності в якій може відбутися тільки всередині ресентиментарної групи, щодо якої водночас реалізується державна політика гідності у формі мегалотимії (утвердження винятковості, переважання) [2, с. 38–39]. Але в будь-якому випадку експансіоністські прагнення ресентиментарної групи формуються через зовнішні загрози. Ефективним інструментом продукування останніх є тероризм, зокрема державний.

Висновки. Кримінальний радикалізм є агресивною, груповою реакцією дезадаптації в умовах актуалізованих

загроз соціальної ідентичності, тобто за дійсної чи удаваної публічної фальсифікованості (нівелювання значимості, спростування дійсності, справедливості) відповідних соціальних конвенцій. Установлено, що політика ідентичності розгортається за двома сценаріями: визнання гідності й ресентименту. Як перший, так і другий перебуває в основі етіології кримінального радикалізму. Тому доцільно говорити про два типи останнього: 1) радикалізм гідності (паритетний), який виражає прагнення до вирівнювання соціальних позицій і визнання в межах соціально-функціональної структури інтересів, цінностей, можливостей відповідних соціальних груп, до яких належать (ідентифікуються) радикали; 2) ресентиментарний радикалізм, що ґрунтується на домінуючих прагненнях, на антагоністичному протиставленні інтересів ін-групи й аут-групи, агресивному опозиціонуванню та необхідності утвердитися у власній перевазі, зверхності.

Список використаної літератури:

1. Орлов Ю.В. Злочинність і час: онтологія та метафізика кримінологічного аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спецвипуск. С. 144–154.
2. Fukuyama F. Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment. N.-Y. : Farrar, StrausandGiroux, 2018. 240 p.
3. Дацюк С.А. Зміна ідентичності. *Українська правда. Блоги. Блог Сергія Дацюка*. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5e18432456d0c/?fbclid=IwAR26mON9y1pc2TGH_x6ocME1vmfym17LqYyQhi9f3zYr_Nw0GTgEeKsPsSI (дата звернення: 10.01.2020).
4. Гольдфарб А. Ресентимент – синдром ущербной агрессивности. URL: <http://snob.ru/profile/9402/blog/84872> (дата звернення: 23.12.2019).
5. Орлов Ю.В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Харків : Діса Плюс, 2016. 656 с.
6. Дацюк С.А. Дезорієнтація. *Українська правда. Блоги. Блог Сергія Дацюка*. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5dede0af839bc/> (дата звернення: 10.12.2019).
7. Паланик Ч. Бойцовский клуб / пер. с англ. И.А. Кормильцева. Москва : АСТ, 2002. 256 с.
8. Бандурка А.М. Политическая криминология : монография. Харьков : Золотая миля, 2017. 412 с.
9. Альбац Е.А. Виталий Манский: «Там всё – фейк». *Новое время*. 2015. № 42 (390). URL: <http://newtimes.ru/articles/detail/105543> (дата звернення: 10.01.2020).
10. Зорин А. Жизнь Льва Толстого. Опыт прочтения. Москва : Новое литературное обозрение, 2020. 248 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Маслова Наталія Григорівна – кандидат юридичних наук, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Maslova Nataliia Hryhorivna – PhD in Law, Postdoctoral Student of the Kharkiv National University of Internal Affairs

stanislav2107@mail.ru